

פתח דבר

אודי אדלמן, יואב קני, איתי שניר, עדי אופיר

מפתח

כתב-העת המקוון מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית הוא לקסיקון בהתהוות. כל מאמר בכתב העת מוקדש למושג אחד ומראה את הרלבנטיות שלו למחשבה הפוליטית, ובאופן כללי יותר, למחשבה על הפוליטי. השאלה מהי מחשבה פוליטית ומהו "הפוליטי" – כתכונה, כתחום עניין, כממד של הקיום האנושי או כסוג של אירוע – אינה מוכרעת כאן מראש; היא פתוחה לדיון ולעיון מחדש בכל אחד מן המאמרים הלקסיקליים.

כל מאמר בכתב העת הוא למעשה תשובה לשאלה הסוקרטית "מהו X?". מפתח מבקש לחזור לצורת השאלה שמאפיינת את ראשית הפילוסופיה, אך גם שזורה בהיסטוריה שלה ומופיעה בעוצמה חדשה בכמה מרגעי המפתח בתולדותיה. בתוך השיח הפילוסופי, השאלה הזאת איננה מעשה נאיבי או תוצאה של בורות או אי-הבנה. זו פעולת שיבוש מכוונת. השאלה מצביעה על חדר נעול, התשובה מציעה מפתח. השאלה כרוכה תמיד בהצבעה על העניין הנדון ובהפרדתו מאחרים – יש לה ממד אינדקסלי; התשובה היא מאמץ להבין, והוא תמיד חורג מהקריאה לסדר שהיתה טמונה בשאלה. גם אם השואלת מכירה את החדר היטב, כשהיא שואלת היא מציבה את עצמה מחוצה לו ומבקשת להיכנס אליו כמו בפעם הראשונה. השאלה איננה מופנית אל היודעים ואינה מבקשת לקבל מהם את מה שהם כבר יודעים. מי ששואל אותה מתקשה בה בעצמו. הוא נוהג כמי ששואל אותה בפעם הראשונה, גם אם בעצם שאל אותה כל ימיו.

לפעמים השאלה מופנית אל המשוחחים המתיימרים לדעת, ומבקשת מהם להשתהות כדי להרהר מחדש במונח רווח שהם נוטים להשתמש בו כאילו הוא מובן ומוכר (כך, בגיליון זה, כשמדובר למשל ב"בית" או ב"מדינה"). לפעמים היא מופנית אליהם כדי להציע להם מונח רווח פחות, שמתאר טוב יותר משהו מוכר, וחושף קשרים חדשים בין תופעות שעד כה לא נחשבו כקשורות (כך, בגיליון זה, כשמדובר למשל ב"מינוריות"). בכל מקרה השאלה מחייבת להאט את שטף התקשורת, לעכב את התגובה האוטומטית, להיעצר, לחשוב. וגם אם התשובה מתנסחת באופן פסקני, היא איננה סוף פסוק. אין סמכות שיכולה לשים סוף לשיחה שהשאלה הסוקרטית פותחת, גם לא סמכות הלקסיקון. לפעמים הכתיבה הלקסיקלית מעמידה פנים כי בידה לשים סוף לשיחה, אך העמדת הפנים הזו אינה אלא אסטרטגיה דיסקורסיבית, מאמץ לצבור סמכות או להפעיל אותה, כלומר היא בעצמה תמיד גם עניין פוליטי.

מפתח הוא לקסיקון בהתהוות, שמבקש לחשוב על הפוליטי מחדש, באופן סדיר, עקשני וטורד מנוחה באמצעות הגדרות של מושגים. חלק מן המושגים שיוגדרו כאן נלקחים מן השיח הפילוסופי-פוליטי המוכר, ואילו מושגים אחרים מיובאים מדיספלינות קרובות יותר או פחות או מחולצים מהיסטוריות פוליטיות מקומיות וזרות. ישנם מושגים מומצאים ויש כאלה שלקוחים משפת היומיום ומפותחים כדי לאפשר צורת התבוננות מקורית על השלטון ועל ההישלטות, על שלל המנגנונים, המכשירים, האתרים והמועדים המגלמים אותם, על המעשה הפוליטי ועל הזירות והצורות שבהן הוא מתקיים. הלקסיקון לא יקדיש ערכים נפרדים להוגים, לשיטות ולזרמי מחשבה קיימים או לטקסטים קאנוניים, למעט כאלה שהפכו למושגים בזכות עצמם.

הניתוח המושגי של המאמרים במפתח יכול להיות מעוגן בתיאוריה מוגדרת אחת או לנוע בחופשיות בין כמה תיאוריות קרובות או מתחרות, ובלבד שהמוקד יהיה מצוי במושג עצמו ובמציאות שהוא מבטא ומפרש. בדרך כלל, התשובה לשאלה "מהו x?" אמורה להראות ש-x הוא אכן מושג, שיש מרחב מוגדר של תופעות – מדומיינות או ממשיות – שהמושג הזה מלכד ומעניק להן צורה, וכן שיש טעם לחשוב עם המושג הזה או לחשוב עליו מחדש, כלומר שהוא אינו רק עניינם של היסטוריונים של מחשבה מדינית אלא גם של מי שחושבים על הפוליטי כאן ועכשיו. לפעמים ההפך יהיה הנכון: התשובה לשאלה "מהו x?" תראה שהמושג המדובר איננו קוהרנטי ופרודוקטיבי, אלא מונח ונקודת מבט שראוי להיפטר מהם. לשאלה יש צורה פשוטה וקבועה. לתשובה אין תכנית אחת ואין מתודה ידועה מראש. הכותבים שמפתח מארח מציעים לא רק שאלה משלהם, אלא גם דרך משלהם להגיע להגדרת המושג שעליו הם שואלים. לפעמים העניין הפוליטי שרוי במושג עצמו; לפעמים – ואולי תמיד גם – בדרך אליו. כך או כך, העבודה הלקסיקלית תציע חידושים מושגיים המאירים תופעות פוליטיות באופן מקורי, מציבים בסימן שאלה את אופק הציפיות היומיומיות, ומבקרים את המסגרות התיאורטיות שנותנות משמעות למושגים הנדונים.

כתב העת מפתח מבקש להוות במה לדיון מקיף ומעמיק במחשבה פוליטית בת-זמננו – דיון פתוח לתחומי מחקר מגוונים, המתנהל בשפה העברית מתוך כוונה מוצהרת לבקר ולהעשיר את השיח האקדמי והציבורי, ויש לו זיקה מפורשת למצב ולהקשר הישראלי. המאמץ הזה יכול תרגומים של מאמרי מפתח במחשבה הפוליטית בת-זמננו, לצד מאמרים שיראו אור לראשונה במפתח. גם כשתתווסף בשלב מאוחר יותר מהדורה אנגלית לצד המהדורה העברית (ובה גם תרגומים מן המהדורה העברית), יישמר בכתב העת מעמד מיוחד לכתיבה בעברית, מתוך תשומת לב לאפשרויות ולאילווצים שלה ומאמץ להרחיב את המילון התיאורטי שלה.

הנחת היסוד של מפתח היא שהשפה אינה רק כלי שבאמצעותו ניתן לתאר או לשקף את המציאות, אלא גם מה שמגביל ומאפשר את הפעולה בתוך מציאות זו, והמדיום שבתוכו מתרחשת הפעילות הפוליטית עצמה. מפתח הוא במה שבה חושבים על הפוליטי בעברית, ובתוך כך העברית נחשבת באופן פוליטי. זאת, גם כדי לנצל טוב יותר את משאביה ורבדיה ההיסטוריים וגם כדי להתגבר על הכתמים העיווריים שלה, שלפחות בחלקם הם פרי ההיסטוריה

שלה כשפת מיעוט או התחדשותה כפרויקט של תנועה לאומית, שכרוכים בה הגירה, התיישבות ומאבק דמים עם אוכלוסיית הילידים. על כן מפתח הוא גם צורה של התערבות בשיח הפוליטי, שנעשית על בסיס מחקר, עיון ומחשבה ביקורתית. התערבות כזאת היא ממילא מעשה פוליטי. היא כזאת בגלל מהותן של השפה ושל המחשבה, והיא נותרת כזאת גם כאשר היא עומדת בכל דרישות המחקר האקדמי, ובראשן החובה לדבוק באמת ולהעדיף אותה על פני כל אינטרס אחר. המעשה הפוליטי לא יוכחש כאן; במקום זאת הוא יהיה מושא קבוע לרפלקסיה, ודורבן המחייב יתר זהירות בשיקול הדעת המערכתית.

לקסיקון

ארגון לקסיקלי של ידע הוא פרקטיקה מוכרת וותיקה שיש לה נוכחות בולטת בתרבות הגבוהה ובתרבות הנמוכה, במדעים האקדמיים ובידעים הפופולריים. ארגון כזה מאפיין את האנציקלופדיה, את המילון, וכן את הלקסיקון במובן המו"לי המצומצם והלא-קבוע שלו, בדמות מילון מורחב או אנציקלופדיה מכווצת. ארגון זה מבוסס על ארבעה עקרונות: (א) כינוס של ערכים בתחום נתון; (ב) סדר אלפביתי של ערכים, שהם כמעט תמיד שמות עצם, כלליים או פרטיים; (ג) הגדרות מבארות או ביאורים מגדירים המלווים את הערכים; (ד) העדר עיקרון הקובע מראש את בחירת הערכים, מספרם, הפירוט שלהם וה"צפיפות" היחסית שלהם באזורים שונים של התחום. העקרונות האלה מאפשרים גם את התפקוד המסורתי של הלקסיקון וגם את הפעלתו כמנוף להבנה ביקורתית של המציאות האנושית.

לקסיקון הוא אמצעי לארגון ידע. בדרך כלל נוטים לחשוב עליו בתור כלי להפצת ידע קיים, מעין מדריך המכיל הוראות שימוש במושגים לא מוכרים. רק לעתים רחוקות מקשרים את הלקסיקון עם ייצור ידע חדש. גם מודעות גוברת להיסטוריות של הידע לא שינתה בדרך כלל את אופי הכתיבה של הערך הלקסיקלי, את רטוריית הכינוס והחתימה שלו, ואת הדימוי שיש לידע הלקסיקלי או האנציקלופדי כבעל תפקיד משני בייצור הידע. הלקסיקון המסורתי מופיע ככלי הנושא את הידע, לא ככלי שמייצר אותו ובוודאי לא כתנאי שמאפשר אותו. בהתאם לכך, ארגון של ידע לקסיקלי נתפס בדרך כלל כאמצעי להפיכת ידע בתחום נתון למשאב נוח לשימוש; הלקסיקון מיועד להיות מונח על מדף ספרי היען והיעץ, ולא לשמש מוקד למחקר.

מפתח, כלקסיקון בהתהוות, מבקש לשלב את כינוס הידע הקיים עם יצירת ידע חדש. הדרישה לחידוש מופיעה בתנאי ההזמנה של הפרויקט הלקסיקלי הזה מתוך מודעות לאופיה הבעייתית, שכן דרישת ההגדרה מגבילה מראש את מקוריותו של המאמר הלקסיקלי, בשל הציפייה שציג את ההיסטוריה של המושג או לפחות יתייחס אליה ברצינות, ויכבד את ההבדלים בהופעותיו בתרבויות שונות ואת שימושו בתיאוריות שונות. היומרה להציע הגדרה, כלומר לגדור, לסגור, לחלץ את המהותי, לצמצם ולכנס את העיקר, לסכם את מה שידוע, לדלות מן ההיסטוריה רק את מה שעדיין נחשב כרלבנטי, את רגעי השיא בקריירה של המושג או התיאוריה, את נקודות המפתח בהתפתחות התופעה המדוברת – יומרה זו, יחד עם האופי הקביעתי של הלשון

המגדירה והמתארת, מגבילים לכאורה את השאיפה לחשוב באופן ביקורתי וליצור ידע חדש. כתיבת הגדרה לערך לקסיקלי נתפסת לעתים קרובות כמאמץ לשים סוף פסוק לאיזו שיחה ממשית או מדומיינת, אפשרית או בלתי אפשרית, ולסיים עבודה פרשנית או חקירה מדעית באופן שיסגור את השאלה שהגדרה מנסה לענות עליה.

אנו מקבלים ברצון את ההגבלות האלה ורואים בהן כללי משחק ואילווצים הפועלים על המהלכים האפשריים, אבל בשום אופן לא מונעים מהלכים חדשים. ידע חדש יופיע קודם כול ברשימה הפתוחה של המושגים, המשקפת את בחירותיה של קהילת שיח מקומית, דינמית, שתספח אליה בהדרגה חוקרים לא-ישראליים, ובארגון המרחב הלקסיקלי, שהצטברות המושגים משרטטת אותו אט-אט. הוא יופיע מתוך הצורות הלא-צפויות שבהן מושגים אלה ישתרגו זה בזה, יארגו ויפרמו שיח(ים) קוהרנטי(ים). הרישות עצמו ייעשה מושא לעיון ופריזמה שדרכה אפשר לראות את התנאים הפוליטיים הנוכחיים באור חדש.

אך המחברים המתארחים במפתח מציעים ידע חדש גם בהגדרת המושג היחיד. עבודת ההגדרה מתמקמת על רצף המתוח בין שני קטבים. בקצהו האחד של המנעד מצויה ההגדרה הקונוטטיבית, אשר משרטטת את גבולותיו של המושג באמצעות התחקות אחר השימושים הרווחים בו ומתחמקת מהכרעה ביניהם. בקצה השני מצויה ההגדרה הדינמית, אשר מבקשת להציע ביאור שלם ושיטתי של העניין המוגדר ורואה בביטוייו הלשוניים הספציפיים ובקונוטציות שלו עניין שולי או משני. מאמר שיענה לתנאי ההזמנה של מפתח ישאף למקם את עצמו בתוך הטווח הזה בלי לגלוש לאחד מקצותיו. מצד אחד הוא יבחן את השימושים הרווחים במושג על ידי חשיפת התלות שלו בהקשרים תרבותיים ופוליטיים ובהנחות מוקדמות מגבילות, מטעות או מעוותות. מצד שני הוא יבטא מאמץ לחלץ את מהות העניין מהמופעים הקונקרטיים של השימוש במושג המציין אותו, ומהתבוננות בריבוי המתפרט של התופעות שהמושג מבקש ללכד בהופעותיו השונות. ההגדרה המוצעת תבקש להרחיק אל מעבר לסיכום השימושים במושג לאורך ההיסטוריה שלו ולרוחב הפרישה שלו בתרבויות שונות, ולגעת במהות העניין עצמו. בשני הכיוונים, הביקורתי והמהותני, יש צורך לחרוג מהאופק שבו מופיע המושג כמובן מאליו, מוכן לשימוש. ככל שהגדרה משוחררת יותר מההיסטוריה של המושג ומפרישתו במרחב התרבותי, כך יקשה עליה להישען על מקורות ידע קיימים והיא תיאלץ להפגין את הכושר הבסיסי שכבר סוקרטס דרש כשביקש הגדרות: הכושר לחשוב. במילים אחרות, במסגרת כללי המשחק של מפתח אין סתירה בין מהותנות ובין ביקורתיות, פתיחות וחדשנות.

מפתח מזמין את כותביו לכתוב הגדרות המודעות להיסטוריות של המושג, חושבות עליו באופן ביקורתי, ויחד עם זה אינן נרתעות מלהתחייב לתשובה חיובית על השאלה "מהו x?", כלומר מוכנות להציג תשובה מהותנית ולהעמיד את המהות המבוקשת לביקורת ולפירוש מחדש. גישה כזאת של "מהותנות ניסיונית" נשענת על נימוקים, ספקולציות ורעיונות חדשים שצריך להעמיד במבחן. היא אינה מבינה את ההגדרה כראשיתו המוסכמת של דיון וגם לא כהכרזה על כך שהדיון תם ונשלם ואין עוד דבר חשוב לומר בעניין שעל הפרק. להפך; ההגדרה מוצגת

כראשיתה של שיחה חדשה. הלקסיקון הפתוח מעוצב כזירה המתאימה להמשך הניסוי, ופרסום ההגדרה מזמין את הקוראים להשתתף בניסוי או לבקר את תנאיו. אפילו דידרו וד'אלמבר כבר הבינו, כשעמלו על המפעל האנציקלופדי שלהם, ששום דבר בארגון הלקסיקלי של הידע לא מונע מראש כי בין עקרונות הסלקציה של הערכים הנכללים בלקסיקון תשולב הציפייה לחרוג ממפעל הכינוס הממוקד בידע קיים. וכפי שהראו פוקו, קוזלק או סקינר, גם ביחס לשחזור ההיסטוריה של המושג ולביאור התפקוד שלו בהקשר היסטורי נתון אין שום דבר המונע ציפייה לחדשנות. ציפיות אלה הן בדיוק מה שמנחה אותנו ביצירתו של הלקסיקון הנוכחי למחשבה פוליטית.

הניסוי אינו מסתיים בהגדרה; הוא נמשך באמצעות הצלבה בין מושגים שונים ושירתם לרשתות מושגיות לא-יציבות, שאין להן גבולות קבועים מראש. בניגוד לארגון הידע שאפיין מפעלי כינוס ידע לא-אלפביתיים, מההיסטוריה הטבעית הקדומה של פליני ועד לאנציקלופדיה של הגל, בהיגיון הלקסיקלי המודרני מקומו של ערך לא נקבע על פי תוכנו האונטולוגי או הלוגי ואינו משקף שום הכרח; הוא נקבע בשרירות על פי שמו, והוא חסר משמעות כמותו. הסידור האלפביתי, בהיותו סדר חיצוני אך כזה שמאפשר שרירותיות פנימית והתפתחות אורגנית של הרשת, הוא תנאי הכרחי של הלקסיקון הפתוח – הוא נמנע מהיררכיה אבל גם מונע אנרכיה. הסביבה הלקסיקלית שאנחנו מציעים, מתוך מודעות לתנאים האלה, מתוכננת ומעוצבת באופן שיאפשר ויחולל מפגשים בלתי צפויים בין מושגים. מפגשים אלה ייווצרו כתוצאה מהוספת ערכים חדשים, מציפוף אזורים דלילים ברשת בנקודות חדשות ומפיתוח הגדרות חדשות שיאפשרו לצופף את הקווים הנמתחים ביניהן. ככל שהרשת תהיה פתוחה יותר ביחס למושגים שעשויים להיכלל בה, אבל בעת ובעונה אחת גם מוגבלת יותר בתחום העניין שלה, כן יגדל מספר ההצטלבויות המשמעותיות בין הערכים, ואיתו גם הפוטנציאל היצרני והיצירתי של גוף הידע הלקסיקלי.

דלו וגוואטרי טענו שגם למושגים יש אישיות. אם מביאים בחשבון שמושגים הם ישים פרטיים מובחנים המתפקדים תמיד כהכללות, זה לגמרי מתקבל על הדעת, אבל רק בתנאי שמזהים נכונה את התכונות הסינגולריות שלהם. הזיהוי הזה הוא הטעם לכל ההבחנות המושגיות מצד אחד, ולמאמץ הלקסיקלי לכנס מונחים שונים תחת ערך אחד מצד שני. מושגים, כמו אנשים, הם אף פעם לא לבד, והם באים תמיד ברבים. לבודד מושג מהרשת שלו, כמו לנתק אדם מביתו ולבודד אותו מהרשת החברתית שלו, אפשר רק לצורך חקירה, מדעית או אחרת. זה בדיוק מה שעושה הארגון הלקסיקלי של הידע. הוא מציג שמות עצם כלליים, קרי מושגים, כיחידים במינם, מתייחס אליהם כאל שמות פרטיים ומניח אותם זה לצד זה, בזה אחר זה, באותו מרחב. הוא מסמן אותם לפי כתובתם ואחר כך נכנס הביתה – אל תוך המושג, כאילו אין חוץ. יתר המושגים הרלבנטיים שאליהם המושג מרושת אמורים להשתקף בתוכו כאילו היה מונדה שאין לה חלונות. זה תפקיד ההגדרה. אחר כך ייפתחו החלונות וסדרה של הפניות, קישורים או צורות חיבור אחרות יחזירו את המושג לרשת שלו. לקישורים האלה יש צורות שונות, לפחות מאז האנציקלופדיה של דידרו וד'אלמבר, והם התפתחו יחד עם אמצעי הייצוג עד להיפר-

לינקים של המרחב הווירטואלי העכשווי. אבל הרעיון העקרוני נותר דומה: מושגים תמיד באים ברבים, הם נחצים ומתחלקים, מתחברים ונפרדים, וכל צורות ההתקשרות שלהם תלויות ברשת שפורשים עורכי הלקסיקון.

אפשר לטעון, כמובן, שמחבר הערך הלקסיקלי קובע לבדו את המושגים שאיתם יתקשר המושג שלו, והעורכים פועלים באופן טכני ורק מוציאים לפועל את הקישורים שכבר נמצאים בהגדרה. אבל בחירת המושגים בתחום נתון, קביעת צפיפותם ואופי פרישתם בתחום הדיון אינם עניין טכני, והם היוצרים את הרשת. הלקסיקון המתהווה שיוצא כאן לדרכו פתוח בעיקרון לכל תופעה מומשגת – ובלבד שמחבר הערך העוסק בה יראה את הרלבנטיות של המושג למחשבה על הפוליטי. לפיכך, הרשת המושגית שטווה מפתח פתוחה לאין-סוף, ואת מושגיה אפשר לצופף לאין-סוף. אם לקסיקון פוליטי מצופף מושגים סביב מנגנוני המדינה אך מתעלם מנוכחותו של הפוליטי בתרבות הגבוהה והנמוכה, במדע או בספורט, הרשת תיפרש בהתאם ותסייע במיוחד לאלה שמבקשים את המטבע רק מתחת לפנס. מפתח שואף לפזר עוד מטבעות (כלומר לחשוף את העניין הפוליטי שבעוד ועוד תופעות) או להדליק עוד פנסים (כלומר לאפשר לבחון תופעות פוליטיות קיימות באמצעות שיחים ומדיה חדשים ומגוונים), ובמידת האפשר לעשות את שני הדברים גם יחד.

לקסיקון פתוח, דינמי ומתהווה שההגדרות שלו שואפות למהותנות ניסיונית מציע סביבה שבה המציאות נחתכת בכל פעם מחדש, לפעמים לפי עקרונות ארגון משתנים. הארגון-מחדש של הרשת עשוי לאיים לא רק על הגדרות בודדות מסוימות, אלא על כללי השיח או הפרדיגמה המחקרית בכללותם, כשאלה משמשים מנגנון להקבצה של מושגים ולייצוב היחסים ביניהם. להתערבות הלקסיקלית יש תמיד פוטנציאל לחולל דה-טריטוריאליזציה של הידע. אי אפשר לדעת מראש מה יהיה טיב ההפרעה. אי אפשר לשלוט מראש באופי התקשורת בין המושגים ובאפשרויות שכל מפגש חדש יוצר. במרחב כזה יש משמעות חדשה ל"זה לצד זה", לנוכחות יחד ואפילו לצירופי מקרים בצורה שמתקרבת באופיה למה שקורה בחלל מוזיאלי. בהפניות ובקישורים הרשת תמיד קיימת באופן פוטנציאלי. הקוראת חשופה לקטע קטן ממנה ויכולה לשחזר אותה, עקב בצד אגודל, אבל אף פעם לא לתפוס אותה במלואה. הרשת לא נוכחת, אבל היא מונחת מראש. כשהערכים מונחים זה לצד זה, ולפי הצירוף בין המקריות האלפביתית למדיניות העריכה הקובעת את הצטברותם, נוצרים מפגשים שחורגים מהרשת הנפרשת ושאי אפשר בשום אופן לחזות אותם מראש. יש משהו לא סגור במפגש הזה, כמו בהנחת דימויים חזותיים זה לצד זה, שגם האוצרת המיומנת ביותר אינה יכולה לקבוע מראש מה יוולד מן המפגש ביניהם.

מפתח הוא כתב עת לקסיקלי המציע את עצמו, בכל גיליון מחדש, כמעין סביבת גלריה שבה מספר קטן של ערכים מונחים זה לצד זה. מי שחושב שהידע מתקדם רק בפסיעות מדודות, ותמיד מנקודות מוצא שנבחרו בקפידה לאורך מסלולים מוכרים אל יעדים ידועים מראש, יאמר ששום דבר טוב לא יכול לצמוח מסביבה כזאת. מי שמבין את חשיבות המפגש האקראי

לייצור הידע – מפגש בין אנשים, בין אנשים לספרים, ובין לבין חפצים, מושגים ודימויים, בין טקסטים לדימויים וכו' – יידע להעריך את הסביבה הזאת ואת הפוטנציאל היצרני והביקורתי שלה.

עֲרִיכָה/אִוְצָרוֹת

התנאים הטכנולוגיים של הזמן הזה, ובמיוחד האינטרנט, מאפשרים ומזמינים ניסיונות חדשים לתקשורת, ארגון ופרישה של ידע. השנים האחרונות מאופיינות בכמה תופעות של ארגון ידע אשר מהוות מקור השראה למפתח. התופעה החשובה הראשונה היא שגשוג, דמוקרטיזציה וגלובליזציה של אנציקלופדיות מקוונות. וויקיפדיה, האנציקלופדיה האינטרנטית, היא הבולטת שבהן. המבנה המבוזר שלה, על מאות אלפי העורכים וכותבי הערכים בה, מביא לשיאו את עקרון האקראיות וההימנעות מסלקציה של המושגים המתאספים; בו בזמן הוא מאפשר למשתמשת לנדוד באמצעות השימוש בקישורים והפניות בדרכים מרובות, שבהן המושגים הופכים או יכולים להפוך לרשתות רב-כיווניות ורב-ממדיות. תופעה נוספת היא צמיחתן של אנציקלופדיות מקצועיות דיגיטליות, שבהן צבירת הידע עדיין מתנהלת בידי מומחים לתחומם ומצויה תחת פיקוח של בני סמכא. גופי ידע אלה נערכים בהתאם לסטנדרטים אקדמיים מחמירים יותר או פחות, אך במקביל הידע הנצבר בהם והרעיונות המוצגים במסגרתם ממשיכים להתעדכן ולהשתנות ללא הפסקה. דוגמאות טובות למגמה זו הן האנציקלופדיה לפילוסופיה הנערכת באוניברסיטת סטנפורד (<http://plato.stanford.edu>), או האנציקלופדיה לסוציולוגיה של הוצאת בלקוול (<http://sociologyencyclopedia.com>). תופעה שלישית וחשובה לא פחות היא הדמוקרטיזציה של צרכנות הידע ולא רק של ייצורו, או במילים אחרות, העובדה שהשימוש באנציקלופדיות המקוונות הללו אינו עולה דבר ואינו מחייב השתייכות למוסד אקדמי ותשלום דמי מנוי.

יש אינספור דרכים שבהן הלקסיקון הפתוח יכול לקחת חלק בכל אחת מהתופעות הללו, אבל עצם העובדה שהוא עושה זאת היא שהופכת אותו לאזרח המרחב הדיגיטלי. התנאים המיוחדים של המרחב הזה מאפשרים את הייצור והארגון של הידע הלקסיקלי ומגבילים אותו. בגלל תנאים אלה מועצם ההיבט הזמני, הארעי של כל הגדרה, ולו רק משום שעדכון תכופ, שינויים והרחבות נעשו לפשוטים וזמינים והרישות משתנה בלי הרף על ידי הוספת קישורים ותכנים, ובכך משנה את משמעות המושג המוגדר גם אם הטקסט המגדיר לא השתנה כלל. הכתיבה בסביבה האינטרנטית מזמינה – אולי אף מחייבת – רפלקסיה על החיבורים ועל מארג הטקסטים והדימויים, על האפשרות לבודד מושג אחד מתוך רשתות סבוכות, ועל קריאה שנעשתה תזויתית יותר ונשלטת פחות על ידי סדר קבוע מראש, בגלל זמינות החיבורים והאופן שבו הם משובצים בתוך הטקסטים.

ככתב עת דיגיטלי, מפתח יאפשר דיון מתמשך בין הכותבים לקהל הקוראים. החומרים יהיו פתוחים לפולמוס ולהערות, להתפתחות ולהרחבה בין גיליון לגיליון, הן באמצעות מאמרים

נוספים על אותם מושגים והן בעזרת קישורים בין המושגים השונים, ויצירת נתיבי תנועה חדשים בין מושג למושג. מפתח מחויב למגבלות השיפוט האקדמי, והוא נעזר במנגנון המדעי המקובל של תנאי סף וקבלה, ביקורת עמיתים קפדנית ותהליך מחמיר ואחראי של עריכה ובקרת איכות. ואולם בתור כתב עת דיגיטלי פתוח הוא מבקש לחרוג הן ממגבלות הפרסום החתום בדפוס והן מקהל היעד המצומצם הצפוי לכתב עת אקדמי, ובדרך זו ליצור התקהלויות חדשות ולפתוח נתיבי גישה לקהל קוראים ומשתתפים רחב, אשר יגיעו אליו בדרך ישירה או ייתקלו בו במקרה. גמישות המעבר בין המושגים ונתיב הנדידה הייחודי של כל קורא יתרמו, כך אנו מאמינים, להופעת מובנים חדשים שלא הוכתבו מראש על ידי הכותבים והעורכים בלקסיקון.

מפתח הוא כתב עת פתוח גם מפני שהוא אינו מגביל את עצמו לארגון הידע המוכר, לדיסיפלינה מדעית קיימת או לקבוצת דיסיפלינות מוכרות המסתופפת בצלה של פקולטה אחת. הדרישה מן המאמרים שמתפרסמים בכתב העת היא להגדיר מושג באופן שיש לו תרומה למחשבה על הפוליטי, אבל איננו קובעים מראש מהי הגדרה או מהו הפוליטי. אנו מניחים שמחשבה המתמקדת במשמעותם של מושגים ובמהותן של התופעות שהם מציינים אינה יכולה לתחום את עצמה בגבולות דיסיפלינריים, ולמעשה גם לא בתחומי הידע המוגדר כאקדמי. כל צורה של מחשבה מושגית שיש לה נגיעה לפוליטי וכל מקום שבו מתקיימת מחשבה כזאת אינם זרים לנו.

במיוחד אמורים הדברים בתחומי האמנות, התרבות החזותית והאוצרות. תפיסה רווחת בכתיבה אקדמית רואה את התרבות הוויזואלית – ובכלל זה את האמנות – כמעט רק דרך תוצריה המוגמרים, ונוטה להשתמש באובייקטים האלה, שאותם היא חוקרת, כאילוטרציה בלבד, כקישוט נלווה לטיעונים ולרעיונות הכתובים. יצירות האמנות – כמו למשל תצלומים או דימויים של מבנים ושרטוטים ארכיטקטוניים – מופיעים כך ככלי שרת בידי הכתיבה האקדמית, גם כשזו עוסקת במאמץ לחלץ מן האובייקטים האלה משמעות או אמת החבויים בהם. האמנות, על פי תפיסה זאת, תלויה בשיח המפרש אותה כדי לומר דבר מה, ולמעשה אינה יכולה לומר דבר שהמחקר וההגות לא אומרים כבר, ובצורה טובה ומדויקת יותר.

כמה מרחבים מוזיאליים, גלריות ואתרים אחרים ההופכים מעת לעת זירות מזדמנות של פעילות אמנותית נעשו בעת האחרונה מקומות מובהקים של ייצור ידע. מתנהלת בהם פעילות של כינוס ויצירה, יוזמה ועריכה. פעולת האוצרות מופיעה לעתים קרובות כיוזמה המיועדת לייצר ידע או לתפקד כאדריכלית של אתרים מובחנים וניסיוניים של ארגון, מיון והפצה של ידע, והכול תוך כדי חשיפה פומבית ושימוש במנגנונים אינטראקטיביים מגוונים. בדרך כלל כוללת הפעילות הזאת גם היבט מושגי, וכמעט תמיד פותחת אפיקי התבוננות חדשים על הפוליטי. מפתח מבקש להצטרף למאמץ הזה, ומציע להכיר בכוחה של האמנות להעלות שאלות תיאורטיות, להציג תובנות אנתרופולוגיות, סוציולוגיות ופילוסופיות, ולהציע נקודות מבט חדשות על התחום הפוליטי.

האמנות העכשווית היא מרחב ומדיום שבו מתגבשת ומתעצבת מחשבה הקשובה לתהליכים

חברתיים, פוליטיים, תקשורתיים וטכנולוגיים. לעיתים קרובות זו מחשבה מושגית באופיה ובתכניה, בעיקר בקרב אמנים העובדים במדיה מעורבת – וידאו ארט, צילום, פיסול, מיצג וטקסט – והיא מאפשרת להם לטפל באינטנסיביות, במישרין ובעקיפין, במופעים של אלימות וחוק, סמכות והיררכיה, קביעת גבולות, תהליכי הכלה והדרה, ההבניה החברתית של הגוף ושל העצמי, אופני ייצור וחליפין, חפצון והסחרה ועוד. המחשבה המושגית מגולמת לא רק בתוצריה הסופיים של האמנות, אלא בעצם האירוע האמנותי והפעילות האמנותית, והיא מחייבת עבודה בלתי פוסקת של תרגום אל השיח התיאורטי, גם כאשר השיח הזה הוא אחד המקורות המזינים את מעשה האמנות. המחקר האקדמי צריך להכיר ביכולתה של אמנות כזו לחשוב עם המושגים ועליהם, להקדים את תובנותיו שלו ביחס למציאות העכשווית, ולחשוף היבטים שהשפה המדעית מחמיצה. בבואנו ללמוד גם מן האמנות אנו מתחילים קודם כול בתפיסה אוצרותית של הלקסיקון עצמו: אנו רואים בו מבנה לא-היררכי, דומה לארגונו ולדרך פעולתו של המרחב המוזיאלי, שמאפשר הצגת תכנים מגוונים זה לצד זה, בהתקבצויות שונות באותו חלל או בחללים סמוכים. מרחב כזה – בין אם הוא המרחב הווירטואלי שבו מופיע הלקסיקון הפתוח ובין אם הוא המרחב הממשי של המוזיאון או הגלריה – מאפשר נוכחות של ערכים מוגדרים יחד, זה לצד זה וזה אחרי זה, מזמין שיטוט מהורהר, ומאפשר הן קשב מפוצל והן התעמקות והתבוננות באובייקט אחד או בטקסט אחד. מפתח, כתוצר של עבודת אוצרות, יבקש לייצר דיאלוג מתמשך בין טקסטים לדימויים, ולהכשיר אפשרויות תנועה תוך כדי ניסיון ללמוד על אפשרויות התרגום בין הצורות השונות של ייצור ידע והפצתו.

תנאי המצב

לניסיון להגדיר מחדש מושגי יסוד של המחשבה הפוליטית, להמציא להם שימושים חדשים או להכניס למחזור מושגים חדשים, מיובאים או מומצאים, יש מניע פוליטי ואינטלקטואלי ברור: התחושה שהתיאוריה הפוליטית ההגמונית התאבנה ואינה מסוגלת עוד להתמודד עם שינויים עמוקים המתחוללים בתנאי הקיום האנושי בעת הזאת ובמקום הזה; שתרומתו העיקרית של השיח הפוליטי הרווח למחשבה על התנאים האלה היא דלדול, השטחה והטפשה. אפשר למסור באופן סכמטי תמונה חלקית של השינויים האלה באמצעות רשימה קצרה ולא ממצה של התנאים המקומיים והגלובליים המגדירים את ההקשר שבו אנו עובדים היום:

מדינה המגדירה את עצמה כמדינת לאום יהודית ודמוקרטית, שכמעט ממחצית הכפופים לשלטונה אינם יהודים, כשליש מהם אינם אזרחים וכרבע מהשטח שבו היא שולטת איננו השטח הטריטוריאלי המוכר שלה; שוק חופשי שרוב ההון הזורם בו מצוי בידי תאגידי-ענק שעוצמתם גדולה מזו של מדינות רבות, שמייצר צורות חדשות של התעשרות והתרוששות, שעבוד וניכור, ומכתיב כללי מסחור ותחרות לכל מגזר של פעילות אנושית בכל מקום על פני כדור הארץ; צורות חדשות של פוליטיקה דתית שתובעות שותפות בשלטון, אם לא מונופול שלטוני, ומחוללות תהליכי הֶדְתָּה בתחומים שונים שעברו חילון (או היו חילונים במקורם);

טכנולוגיות חדשות של הנדסה גנטית מחוללות אפשרויות חדשות של קיום אנושי, וטכנולוגיות חדשות של תקשורת מחוללות צורות חדשות של היות-יחד; משטרים הנתפסים כדמוקרטיים מייצרים צורות חדשות של אימפריאליזם ושל שליטה פוסט-קולוניאלית ומגדירים מחדש את המלחמה כצורת פעולה שלטונית; החוק, שבמדינות הנחשבות דמוקרטיות נועד להגן על חירויות הפרט ולבסס אותן, מכשיר מצבי חירום שהופכים למצבי הפקר והפקרות; מוסד האזרחות, שאמור להגן על הנשלטים מפני השלטון, יוצר תנאים חדשים להפקרת אזרחים ולא-אזרחים בתוך מדינת הלאום, יחד עם אלה המתדפקים על שיעריה או נחשפים למלחמות החדשות שהיא מנהלת; יותר ויותר היבטים של עולם-החיים ושל הגוף עצמו נתונים לפיקוח, למעקב ולהתערבות של מנגנוני משילה שונים, שרק חלקם מסונפים למדינה ולא בכולם המדינה מסוגלת להתערב; אסונות המוניים, שנגרמים, מתאפשרים או מואצים בגלל תנאי הקיום האנושי בעת הזאת, לבשו צורה גלובלית והם מאיימים על האנושות כולה ועל רבים מן המינים החיים על פני כדור הארץ; גופים בינלאומיים ועל-לאומיים שונים מייצרים אמות מידה "סטנדרטיות" (חוקיות, מוסריות, כלכליות או טכניות) להתנהלות נכונה של המדינה, של מוסדות ציבור ושל תאגידים, ומכניסים לשימוש דפוסיים חדשים של התערבות; ולצד כל אלה – צורות חדשות של סולידריות אזרחית ומאבק פוליטי חוצות גבולות מדיניים ותרבותיים, ועושות שימוש באותן טכנולוגיות המשמשות את המדינה ואת השוק כדי להעמיק את אחיזתם בחיים.

לרוב התופעות האלה יש אופי גלובלי מובהק – הן חוצות גבולות פוליטיים וגיאוגרפיים, מיוצגות ולעיתים גם מיוצרות על ידי אמצעי תקשורת מתוחכמים שמוחקים את פערי הזמן והמקום והופכים רבות מן החלוקות המרחביות המסורתיות לבלתי רלבנטיות. אף על פי כן, הגלובליזציה של הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות אינה מטשטשת את ההבדלים המקומיים בין שולטים לנשלטים, בין רעבים לשבעים, בין סובלים לנהנים, בין אזורים מוכי אסון לאזורים מבוצרים שבהם אנשים מנסים להקיף את עצמם בחומות של בטון ואדישות, ולפעמים אף מדגישה ומעצימה את ההבדלים הללו. ישראל של היום היא אתר מובהק שבו תהליכים גלובליים נפגשים באינטנסיביות יוצאת דופן ובכמה צמתי מפתח עם הפרדות מקומיות, ומחוללים תנאי רווחה שלא נודעו עד כה לחלק מן האוכלוסייה ותנאי אסון כרוניים לחלקים אחרים. בתוך כך הם הופכים את השדה הרשמי של הפוליטיקה – אותו תחום שבו אמורים להתנהל מאבקים ציבוריים על הטוב המשותף – לתלוש יותר מאי פעם, הן מעולם החיים של רוב הנשלטים, אזרחים ולא-אזרחים כאחד, והן מן הפעילות השוטפת של מנגנוני השלטון.

מציאות זו איננה עובדה חיצונית ומקרית שלתוכה נקלעה העבודה האינטלקטואלית שלנו, אלא תנאי הפעולה של המחשבה הפוליטית והיסוד המעצב והמגביל אותה, הקורא גם לרפלקסיה ולפרובלמטיזציה בלתי פוסקות. אבל לעומת התמורות המהותיות במציאות הפוליטית, הזרם המרכזי של הפילוסופיה הפוליטית נתון היום בסד של שיח ניאו-ליברלי, שהנחות היסוד שלו אינן עומדות לבחינה ביקורתית. במקום שהפילוסופיה תהיה זירה מרכזית לביקורת השיח הכלכלי הניאו-ליברלי, היא משתתפת ברצון בהנחלת עקרונותיו הדוגמטיים בכל תחומי המציאות, עקרונות שנועדו לאפשר את הזרימה החופשית של ההון באופן שמפקח

על ההתנהלות האנושית, מתרגם את האנושי ל"הון אנושי" ומפקיר את כל מה שאינו בר-היוון. לגירסה המקומית של הפילוסופיה ההגמונית יש להוסיף עוד אפיון אחד: היא משתתפת ברצון בכל מה שמבטיח את העליונות היהודית, ובה בעת קובעת באופן דוגמטי את התביעה לעליונות כזאת כעיקרון אוניברסלי המוצדק מעצם הגייתו. לאפיון הזה יש גירסאות דומות במקומות אחרים, קרובים ורחוקים, שכן בניגוד לדעה הקדומה הרווחת, הניאו-ליברליזם לא מתקשה לשתף פעולה עם צורות אידיאולוגיות שונות, אשר בהן התביעה לעליונות דתית, תרבותית או לאומית מגולמת במדינה שבה לקבוצה התובעת עליונות יש מונופול על מנגנוניה. אין צורך לומר שהמדינה הנושאת את התביעה הזאת מונחת מראש, בלי הרהור, כצורה הכרחית של הקיום הפוליטי.

באופן כללי יותר ניתן לומר כי הפילוסופיה הפוליטית ומדע המדינה, על פי אופן התנהלותם הרגיל במקומותינו, מספקים שירותים לכוחות השוק ולצורות החדשות של השלטון המדינתי. הם מלטשים את הלשונות שמשמשות את צורות ההתערבות של כוחות אלה ואת דפוסי הבניית המציאות המשרתים אותם, ומשווים להם את הדימוי ההכרחי, הטבעי, המובן מאליה שלהם. דימוי זה הוא-הוא שמרוקן את הפוליטי מעוצמתו הראשונית: ההתעקשות לחשוב בקול רם, בפומבי, בין רבים, את הבלתי אפשרי שנדמה עכשיו כְּמה שאי אפשר להעלות אותו על הדעת.

השיח הביקורתי פורח במקומות אחרים. מאז שנות השבעים של המאה העשרים יש בפילוסופיה הקונטיננטלית העמקה והרחבה של העיסוק בפוליטי. מושגי יסוד כמו "כוח", "ריבונות", "זכות", "סובייקט", "מדינה", "קהילה", "דמוקרטיה", "אירופה" "המזרח", וכמובן, "הפוליטי" זוכים לחשיבה מחודשת ורדיקלית, ומקורות קלאסיים נקראים מחדש באמצעות גישות פרשניות שעברו את המפנה הלשוני בגירסתו הפוסט-סטרוקטורליסטית. בה בעת, ובהשפעת המהלכים האלה, התפתחה בתחומים שונים ומגוונים של האקדמיה (כמו בלימודי תרבות או במשפט, יחסים בינלאומיים, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, פסיכואנליזה, לימודי מדע וטכנולוגיה, ובמסגרות תיאורטיות בינתחומיות כמו התיאוריה הפוסטקולוניאלית ותיאוריות של מגדר) עבודה ביקורתית מודרכת-תיאוריה, הבוחנת מקרוב פיסות של מציאות היסטורית ועכשווית בכל תחומי החיים וחושפת נוכחות של מבנים ויחסים פוליטיים שלא נחשבו עד כה. עבודה זו חוצה בשיטתיות גבולות מוסדיים ודיספלינריים ואינה נרתעת ממגע ומשא עם אפיקי פעולה חוץ-אקדמיים של התרבות, האמנות והחברה האזרחית.

המחשבה הפילוסופית הקונטיננטלית בת-זמננו העניקה לעבודה הביקורתית הזאת הראיה וכיוון ואף ציידה אותה בארגז כלים מושגי עשיר. אך לעתים קרובות מדי התיאוריה הביקורתית נוטלת מן הארגז הזה את המושגים כשהם כבר ארוזים ומוכנים לשימוש, ורק לעתים רחוקות היא נעצרת לתהות על משמעותם המדויקת או על ההבדלים ביניהם כשהם נטועים בגישות פילוסופיות שונות. הוויתור הזה על הברור המושגי נוגע גם, ואולי בראש וראשונה, למושגי מפתח שהפכו מעין מילות קוד של מחשבה ביקורתית, כגון "ביקורת", "כוח", "הפוליטי", "חתרנות", "התנגדות" וכיוצא באלה.

זאת ועוד: גם בפילוסופיה הפוליטית הקונטיננטלית וגם בענפים השונים של התיאוריה הביקורתית בולט חסרונה של עבודה תיאורטית המוקדשת לפוליטיקה במובן המקומי והעכשווי של המונח, דהיינו להסדרים שלטוניים או לשאלות יסוד של הדמוקרטיה הליברלית, כגון מנגנוני ייצוג, זכויות של מיעוטים, או שוויון בגישה לזירות שבהם נאבקים על השלטון ונגדו. בולט עוד יותר חסרונה של מחשבה קונסטרוקטיבית, מחשבה שבוחנת את האפשרי כדי לחשוב על הראוי, ועושה זאת באופן יצירתי ופרטני. מחשבה כזו לא גוזרת את האפשרי מתוך מודלים היפותטיים, נוגדי מציאות, ומשליכה אותו על המציאות מבעד לתבניות מופשטות, אלא בדיוק להפך: היא מחלצת אותו מקריאה זהירה של המציאות הקונקרטית, מתוך מודעות להיסטוריות חסרת התקנה שלה, ומחפשת סדקים במה שקיים כדי להרחיבם ולאפשר למה שראוי להתנסח, להופיע ולהתגלם במעשה.

מובן שהחזרה לשאלת היסוד הפילוסופית "מהו x?" איננה תרופת פלא לכל המצוקות המתוארות כאן, אבל טמון בה סיכוי לפרוץ את האופק הסגור של השיח הפוליטי ההגמוני, הניאו-ליברלי (והלאומני, בהקשר הישראלי). חזרה כזאת נעשית במרחב של שיח פתוח, תוך הסרת מגבלות תמטיות ומתודולוגיות והחלפתן בדרישה צורנית קשה אך פשוטה, דרישה שהיא בעת ובעונה אחת ברורה, נזירית ותובענית. היא מתנהלת בלי התחשבות בקווי ההפרדה שמותחות הדיספלינות והאסכולות השונות, מתוך עקשנות לרדת לשורשיו של כל דבר ועניין, בלי לקבוע מראש איפה נמצא לב העניין – העניין הפוליטי כמובן – ומתוך מוכנות להתנסות בהרפתקה שמזמנת מחשבה מושגית רדיקלית. כתב העת מפתח מציע מסגרת יצרנית להרפתקה הזאת, כשהוא משלב את המחשבה המושגית התובעת הגדרה מחדש יחד עם ארגון לקסיקלי של הידע. מסגרת כזאת היא חלק מן המאמץ ליצור סביבה אלטרנטיבית של מחשבה על הפוליטי, מסגרת שבה כותבים המתיימרים לדעת תובעים לעצמם סמכות אינטלקטואלית שאיננה נובעת רק מכוח שלהם להבין ולבקר, אלא גם מיכולתם להגדיר, להנחיל מושגים ולחשוב באופן קונסטרוקטיבי. הלקסיקון הפתוח שואף לפתח שפה פוליטית ביקורתית שתעשיר את הדמיון הפוליטי ותוכל להנחות פעולה פוליטית שאינה כבולה להגיון הפוזיטיביסטי המתמצה ב"זה מה שיש". באופן זה, מפתח מבקש להיות פוליטי במלוא מובן המילה – לא רק לדבר על הפוליטי, אלא גם לחשוב על האופן שבו דיבור כזה הוא פעולה בתוך הפוליטי. עניינה של פעולה זו הוא פענוח וביקורת של התנאים ויחסי הכוחות הקיימים, הרחבת האופקים הסגורים של הדמיון הפוליטי, איתור הגבולות הלא-הכרחיים של האפשרי, ומאמץ לפתוח פתח לשינוי מתקן.

תל אביב, ינואר 2010

